

Gecekondu *Chic*?

Kültürel meta olarak enformel şehir ve kent yoksulluğu

Derya Özkan

28 Kasım 2011, Münih

Türkiye'de gecekondu, Brezilya'da “favela,” İngilizce'de “squatter” veya “shanty” diye anılan, her sosyal coğrafyada kendine özgü tarihleri olan enformel yerleşimler, 20. yüzyılın farklı dönemlerinde şehirlerde kent yoksulluğunun mekânsal karşılığı olarak ortaya çıktı. Şehir çalışmalarında uğraşanlar, bu yerleşimler üzerine farklı konulara odaklanan çok sayıda araştırma yaptı. Mesela şehir plancıları bu “nizamsız” yerleşimleri nasıl yola getirip “düzeltebilecekleri” ile ilgilenirken, sosyologlar yoksulluğun yapısal sebeplerini incelediler. Antropologların bazıları gecekonduya sosyal cinsiyet üzerinde dururken diğerleri kapitalist eşitsiz gelişmenin şehir ölçeğinde görünür hale geldiği bu mekânlarda gündelik hayatın direniş potansiyelleri üzerine gittiler.

Son yirmi yıla kadar araştırmacılar tarafından kent yoksulluğu, hızlı kentleşme gibi başlıklar altında bir şehir sosyolojisi fenomeni olarak ele alınan enformel yerleşimler, son zamanlarda popüler kültürde, güncel sanatta ve mimarlık/şehirçilik yaklaşımlarında bambaşka şekillerde karşımıza çıkmaya başladı. Bizatihi şehir mekânı üretimiyle iştigal eden mimarlar ve plancılar arasında, enformel yerleşimlere farklı gözlerle bakarlardan oluşan yeni bir damar ortaya çıkıyor. Eskiden “sosyal problem,” “çarpık kentleşme” gibi başlıklar altında ve çoğunlukla negatif gözlüklerle görülen bu mekânları, pozitif—ya da en azından meşru—olarak gören yaklaşımlar belirlemeye başladı.¹

Mesela Guatemala asıllı Amerikalı mimar Teddy Cruz, A.B.D. - Meksika sınırındaki Tijuana şehrinde enformel yollarla, buluntu malzemeler kullanılarak yoksul ve güvencesizler tarafından üretilmiş derme çatma şehir mekânlarına turlar düzenlemekle kalmıyor; aynı zamanda bu enformel yerleşimleri mimarlık felsefesinin merkezine taşıyor. Cruz, Tijuana'daki enformel mekânların esnekliğinden, demokratikliğinden, yaratıcılığında dem vuruyor ve onlardan ilham aldığını

---

¹ Türkiye'de gecekonduya daha önce de olumlu yaklaşılmıştı. Bülent Batuman'ın da işaret ettiği üzere, 1960-80 döneminde, özellikle Mimarlar Odası etrafında örgütlenen kentsel muhalefet, sosyalist bir bakışla gecekonduyu meşru bir kentsel oluşum olarak değerlendirmiş ve “insanî bir yaşam çevresi” olarak olumlu taraflarına dikkat çekmişti. Bkz. Bülent Batuman (2008) “Organic Intellectuals of Urban Politics? Turkish Urban Professionals as Political Agents, 1960–80” *Urban Studies* 45(9), s. 1925-1946.

söylüyor. *New York Times* gazetesi yazarı **Nikolay Urusof**'un deyimiyile onlara “açık fikirli” bir biçimde yaklaşıyor ve ruhsuz kapalı sitelere, yabancılaşmaya yol açan Amerikan banliyölerine karşı “insanî bir model” olarak bu yerleşimleri savunuyor.² Mimar Cruz bununla da kalmıyor, Tijuana'dan öğrendiklerini tasarımlarında kullanıyor. Diğer bir deyişle Teddy Cruz, Tijuana örneğinde enformel olarak üretilmiş şehir mekânını ilham alınabilecek bir şey kategorisine yükseltiyor ve bu, enformel yerleşmelere yaklaşımla ilgili çok önemli bir paradigma değişikliğine işaret ediyor.

Cruz örneğinin yanına Rem Koolhaas'ı koyalım: 1990'lardan bu yana Batı-dışı küresel metropoller üzerine araştırmalar yürüten Koolhaas, Nijerya'nın Lagos şehri sakinlerinin enformel örgütlenmelerine olan hayranlığını gizlemiyor.³ Hollandalı mimara ilk bakışta kaotik görünen şehrin düzeni sonradan Koolhaas'ı büyülemişe benziyor. Benzer bir biçimde, dünyanın çeşitli yerlerindeki üniversitelerde “X şehirden öğrenmek” başlıklı projeler, seminerler, araştırmalar ve bunlara eşlik eden geziler de son yıllarda hız kazandı.⁴ Bu çalışmalar eğer mimarlık ve şehircilik bölümlerinde yer alıyorsa, Teddy Cruz'unkine benzer bir yaklaşımla, enformel yerleşimlerin incelenmesiyle elde edilen bilgi büyük oranda mesleki pratiğe aktarılıyor yani araçsallaştırılıyor. Şehir sosyolojisi ve antropolojisi disiplinleriyle iştigal edenler için ise bu türden alan araştırmaları, şehir çalışmalarında bile geldiğimiz ve çoğunlukla Batı merkezli perspektiflerle üretilmiş teorik yaklaşımların sorgulanması ve yeniden düşünülmesine yarıyor. Kaliforniya'daki üniversitesinde mimarlık, şehir ve bölge planlama konusunda sürdürdüğü yüksek lisans çalışmaları esnasında araştırma gezileri yapan Adriana Navarro Sertich'in başlattığı, sonradan enformel yerleşmeler üzerine farklı disiplinlerden farklı araştırmacıların katkıda bulunduğu ortak bir blog'a dönüşen "Favelissues" bu tür araştırmaların güzel bir örneği.⁵

1990'ların sonundan itibaren ortaya çıkan, sanat tarihçileri ve eleştirmenler tarafından “işbirliğine dayalı sanat” başlığı altında değerlendirilen sanat pratiklerinin bazıları hem yoksul ülkelerde kent yoksullarının yaşadığı enformel mahallelerle hem de zengin ülkelerde yoksul göçmenlerin yaşadığı

² **Nikolay Urusof** (2006) “Shantytown as a new suburban ideal” *New York Times*, 12 Mart 2006.

³ Yönetmenliğini Bregtje van der Haak'ın yaptığı, Koolhaas'ı Lagos'ta alan araştırması yaparken gösteren belgesel film Lagos/Koolhaas bu hayranlığı yansıtıyor. Icarus Films prodüksiyonu olan film için: <http://icarusfilms.com/new2003/lag.html>. Filmdeki “helikopter görselliği”nin politik ekonomisini inceleyen bir yazı için bkz. Tim Hecker (2010) “The Slum Pastoral: Helicopter Visuality and Koolhaas's Lagos” *Space and Culture*, Sayı 13(3), s. 256–269.

⁴ “X şehirden öğrenmek” başlığını düşünürken aklımda, yayınlandığında modernist mimariyi eleştirisiyle büyük yankı uyandıran Robert Venturi ve Denise Scott Brown imzalı *Learning from Las Vegas* (MIT Press, 1972) adlı kitap var.

⁵ <http://favelissues.com/>

sosyal konut alanlarıyla ilgilendi. Bu sanatçıların bazıları Avrupa şehirlerinde göçmenlerin yaşadığı mahallelerde, mahalle sakinlerini de projelerine dahil ederek çalışmalar yaptılar.⁶ Thomas Hirschhorn gibi bazıları bu türden projelerinde “yoksula yardım” çerçevesinden bilinçli bir biçimde uzak durdular ve bu anlamda devletin sosyal çalışma adı altında verdiği, “sosyal problem”leri çözmeye, toplumu dengede ve kontrol altında tutmaya yönelik hizmetlere benzememeye özen gösterdiler. Diğer bazı sanatçılar ise işi, sanatı temel ihtiyaçlar için bir araç haline getirmeye kadar vardırı. Örneğin bir sanatçı, sanat projesi olarak Karakas'ta bir favelada yaşayanların ihtiyacını karşılamak üzere şehrin kanalizasyon sistemine bağlı olarak çalışan bir tuvalet inşa etti.⁷

Güncel sanatta enformel yerleşimlerin olumlu bir yaklaşımla değerlendirildiği durumlar, “işbirliğine dayalı sanat” pratikleriyle sınırlı değil. Gecekonduyunun sosyal içeriğinin geri planda kaldığı, öncelikle göz aracılığıyla, yani bakılarak ilişki kurulabilecek, estetize edilmiş seyirlik bir nesne olmanın sınırlarında gezindiği bazı güncel sanat işlerine son on yılda Türkiye'de tanık olduk. Oda Projesi'nin 2003 senesinde İstanbul bienali kapsamında sergilenen *Ada* isimli işi gecekonduyu bir anlamda “sahneye çıkarıyordu.” Antrepo bahçesinde gerçek hayattan gecekondu ustalarıyla birlikte inşa edilen bu gecekondu modeline, şehrin başka yerlerinde birkaç başka parça eşlik ediyordu: antrepodan çıkınca cadde üzerinde büyük bir reklam panosunda gazete emlak sayfalarına yapılmış bir kolaj biçiminde, konut satış ilanlarının ticari dilini taklit eden ironik bir “kiralık gecekondu” ilanı ile Oda Projesi'nin o zaman hala varolan Galata'daki mekânında düzenlenen çeşitli etkinlikler. Bu örnekte sanatçıların amaçladığı gecekonduyunun üretim sürecini öne çıkarmak olduğu halde, bienal kurumsal çerçevesi ister istemez bu amacı seyirlik nesne yaratmaya doğru kaydırmıştı. Nitekim Sibel Yardımcı Oda Projesi'nin bu işini gecekonduyu estetize ettiği için eleştirmişti.⁸ Yardımcı, bir sosyal “sorun” olarak tarif ettiği gecekonduyunun böylece içinin boşaltıldığını, bir gösteriye dönüştürüldüğünü, tüketilebilecek bir kültürel nesneye dönüştürüldüğünü yazmıştı.⁹ *Ada*'dan yedi sene sonra Kültürel Aracılar projesi çerçevesinde kentsel dönüşüm tehdidi altındaki Gülsuyu-Gülensu mahallelerinde çalışmalar yürüten Oda Projesi, gecekonduyunun sosyal fenomen boyutunun kaçınılmaz olarak öne çıktığı bir durumla baş etmek durumunda kalacaktı.

⁶ Thomas Hirschhorn'un iki işi buna örnek olarak verilebilir: 2002 senesinde Documenta güncel sanat bienali için Almanya'nın Kassel şehrinde, düşük gelirli insanların yaşadığı, Türkiyeli göçmenlerin bol olduğu Friedrich-Wöhler sosyal konut bölgesinde gerçekleştirdiği *Bataille Anıtı (Bataille Monument)* ile siyahların çoğunluğu oluşturduğu yoksul bir Paris banliyösünde 2004 senesinde gerçekleştirdiği *İstikrarsız Müze (Musée Précaire Albinet)*.

⁷ Carlos Basualdo & R. Laddaga (2004) “Rules of Engagement” *Artforum (March)*, s. 166-169.

⁸ Yardımcı (2005) *Kentsel Değişim ve Festivalizm: Küreselleşen İstanbul'da Bienal*. İstanbul: İletişim Yayınları.

⁹ Gecekonduyunun bir “sorun” olarak tarif edilmesinin yaratacağı yaklaşım problemlerini doktora tezimde Oda Projesi ile ilgili bölümde tartışmışım. Bkz. Özkan (2008) “The Misuse value of space : spatial practices and the production of space in Istanbul” Ph.D. Thesis, University of Rochester (<http://hdl.handle.net/1802/6201>).

Mimarlık ve güncel sanat dışında kent yoksulluğunun karşımıza farklı kılıklarla çıktığı bir başka alan olarak da kitle kültüründen bahsedebiliriz. Bu alanda en çarpıcı gelişme, son yıllarda sayıları artan, İngilizce'de “slum tourism” diye anılan, kentlerdeki yoksul mahallelere düzenlenen turistlere yönelik turlar. Öncülleri 19. yüzyılda “slumming” adı altında yapılan bu turlar, şimdilerde özellikle Brezilya ya da Kahire gibi yapısal kent yoksulluğunun kalıcı enformel alanlar oluşmasına yol açtığı şehirlerde yapılıyor.¹⁰ *Yoksulluğu Turlamak (Touring Poverty)* başlıklı kitabın yazarı Bianca Freire-Medeiros'un Rio de Janeiro'da yaptığı araştırmayla da gösterdiği gibi, bu turlar kent yoksulluğunun metalaşması diye tarif edebileceğimiz yeni bir duruma işaret ediyor.¹¹ Bu turlarda bakılan, görülen ve seyredilen, yoksulluk ve bunun mekânsal karşılığı. Bu turlar katılanlara “egzotik” deneyimler vaatmekle kalmıyor; üst ve orta sınıflardan gelen katılımcılar için bir tür “vicdan temizleme” işlevi de görüyor. Freire-Medeiros'a göre bu turistlerin kimisi tura ödediği parayla kentin yoksullarına yardım ettiğine inanmak istiyor; kimisi ise aracısız, doğrudan deneyimler edindiğini, yani hakikati yerinde ve birinci elden gördüğünü düşünüyor. Bazıları ise bir film setinde olduğuna dair fantazilerle geziyor yoksul mahallelerini.

İstanbul'da da yavaş yavaş “gecekondu turizmi”nin başlamasının işaretlerini görüyoruz. “Kentsel dönüşüm” adı altında devlet – özel sektör işbirliğiyle yürütülen büyük hareketin şehirde yarattığı toplumsal hasarı yerinde incelemeye gelen öğrenci, akademisyen ve sanatçılardan oluşan gruplar için düzenlenen turlar bir tür akademik ve kültürel turizm çeşidi olarak düşünülebilir mi? Bu turlar inceleyen ile incelenen arasında ortaya çıkan iktidar ilişkisinin farklı tonlarını kaçınılmaz olarak üzerlerinde taşıyorlar. Bunların yakın zamanda daha yaygın kitlelere hitap eden kitle turizmine dönüşmesi, işaretlere bakılırsa, işten bile değil. Şimdilik, butik turizm diyebileceğimiz bir boyutta, yani seçme küçük gruplara hitap eden, ama yine de profesyonel bir turizm firması tarafından yürütülen bu türden turların İstanbul'da da yapılmaya başladığını söyleyerek yetinelim.

Bu noktada, yoksulluğun estetikasyonu olarak tarif etmekte zorlanmayacağım *Slumdog Millionaire*, ve ondan daha önce yapılmış olan *City of God* filmlerini de anmadan geçmek olmaz. Kitlelerin

---

¹⁰ Yani “yoksul seyretmek” adını verebileceğimiz bu pratik yepyeni bir şey değil. Bugünkü “slum tourism”in öncülü olan, 19. yüzyılda Londra'da, New York'ta ve Chicago'da örnekleri görülen, şehir elitlerine yönelik “slumming” aktivitesi üzerine yazdıkları kitaplarda Koven (2004) ve Ross (2007), bu turlara katılan elitlerin buralarda yaşayanlara “yerli” diye hitap ettiğine işaret ederek, bu turların sömürgecilikle ilişkisine de dikkat çekiyorlar. Bkz. E. Ross (2007) *Slum Travelers: Ladies and London Poverty, 1860-1920*. Berkeley: University of California Press; S. Koven (2004) *Slumming: sexual and social politics in Victorian London*. Princeton/Oxford: Princeton UP.

¹¹ Freire-Medeiros (2011) *Touring Poverty* Routledge; Freire-Medeiros (2007) “And the Favela Went Global: The Invention of a Trademark and a Tourist Destination” in: M. Valença; E. Nel; W. Leimgruber (Ed.s) *The Global Challenge and Marginalization*. NY: Nova Science Publishers; Freire-Medeiros (2009) “The favela and its touristic transits” *Geoforum* 40.

tüketimine sunulan kültürel/sanatsal ürünler sayılabilecek olan bu filmlerde, reklam filmi estetiği kullanılarak, yoksulluk, sefalet, şiddet gibi yenilip yutulması zor bir içerik şekleştiretilerek görselleştiriliyordu. Turist olarak Rio de Janeiro'da birinci elden favela deneyimlemekle, sinemada Danny Boyle'un filminde Bombay'ın “rengarenk” yoksul mahallesi Dharavi'yi seyretmek arasında çok fark var kuşkusuz; ama favelanın “seyir nesnesi” haline gelmesi ve estetize edilmesi açısından benzeşen de çok taraf var. Benim işaret etmeye çalıştığım şey de bu: kent yoksulluğunun estetize edilebilecek ve hem bu filmlerde hem de turistik turlarda olduğu gibi, tüketilebilecek bir ürüne, bir gösteriye dönüşüyor olması.¹²

Baba Zula'nın yakın zamanlarda çıkardığı albümün adının Gecekondu olduğunu da söylemeden geçmeyeyim. Bunun Türkiye müziğinde süregiden, özet olarak “arabeskin mutenalaştırması” olarak tarif edilebilecek olan dönüşümün farklı veçhelerinden biri olduğunu not etmek gerek. Bu veçhelerden biri Müslüm Gürses'in göğüslere jilet attıran müziğini mutenalaştırmak ve yenilir yutulur hale getirmek ise, bir diğeri de caz kulübü Babylon'un sahnesine dansöz çıkarmak olsa gerek. Televizyona bakınca ise, Sinan Çetin'in son projelerinden biri olan “Gecekondu” isimli talk şov karşımıza çıkıyor.¹³ Bu talk şov, Recep İvedik filmleriyle teşhir edilen, alt sınıf “kültürsüz” şehirli erkek tiplemesi “maganda”lığın yerinin tespiti, bu kültürün şehirdeki mekânının adının konulması, ve bu ad koyma üzerinden hem bu kültürün hem de mekânının “normalleştirilmesi” olarak görülebilir mi?

Büyük bir adım atmak pahasına, kitle kültürünün bir başka veçhesinden, modadan sözedeceğim. Kübra Parmaksızoğlu, İstanbul'un yeni üst sınıf eğlence mekânları üzerine yazdığı yazıda (2011), 2009 senesinde modada ortaya çıkan, fakir görünen, yıpranmış, solmuş görünümlü tasarımlarla gündeme gelen “poorgeoisie” akımından bahsediyor.¹⁴ Yine Parmaksızoğlu'dan öğrendiğimize göre, İstanbul eğlence dünyasında öncü girişimleriyle dikkat çeken İzzet Çapa, bu akımdan etkilendiğini söylüyor ve yakında İstanbul'da “poorism” temalı yeni eğlence mekânları açmayı planladığından dem vuruyor. Yoksulluk kavramının bu noktada içi tamamen boşaltılıyor, kelimenin işaret ettiği içerik artık salt bir tema, bir stil, bir tarza dönüşüyor. **Nitekim, genç moda tasarımcısı Niyazi Erdoğan, “Dolmuş” adlı yeni koleksiyonunda 1970'lerin arabesk kültüründen esinlendiğini (ve bu**

¹² Bu tür gösterileştirme, kitle tüketiminin farklı bir mecrasında, eğlence alanında da karşımıza çıkıyor: Londra ve Paris'te şubeleri bulunan, “kolonyal etnik ambiyans”ıyla meşhur Favela Chic barı buna bir örnek.

¹³ Orhan Tekelioğlu güncel popüler kültür ürünleri üzerine yazdığı ve *Radikal* gazetesinde yayınladığı yazılarından birinde bu programın sosyolojik analizini yapmaya başladı bile. Bkz. Tekelioğlu (2010) “Magandanın önlenemez yükselişi” *Radikal İki*, 12 Eylül 2010.

¹⁴ Parmaksızoğlu (2011) “İstanbul'da eğlencenin 'entel' hali: 1980'den günümüze üst sınıf eğlence hayatındaki değişimler” *İstanbul'da Eğlence* içinde, Ed. Volkan Aytar & Kübra Parmaksızoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 69-83.

kültürün görsel kodlarını kullandığını) söylediğinde de benzer bir durum ortaya çıkıyor.¹⁵ Bu defa sosyal anlamını yitiren, yirminci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da göçün tarihi ve bu göç tarihini yapan sosyal aktörlerin yaşanmış deneyimleri.

Bütün bu alâmetler ne anlama geliyor? Enformel yerleşmelerde maddî şeklini alan kent yoksulluğuna yaklaşımdaki bu paradigmatik değişiklik ne ifade ediyor? Son 20 yılda ortaya çıkan bu alâmetlerle, mutenalaşma, “kentsel dönüşüm” süreçlerinin ilişkileri neler? Gerçekleşmeye devam ettiğini düşündüğüm bu gayri-maddî paradigma değişikliğinin, postfordist kapitalist dönemdeki maddî karşılıkları neler? Yoksulluğun metalaşması maddî kültürde neye tekabül ediyor?

Self-refleksif birkaç soruyla bitireyim: “şehir kültürü” tüketimi açısından üst-orta sosyal sınıflara dahil olan, yeterince ekonomik sermaye ve bolca kültürel sermaye sahibi, bunun getirdiği imkânlarla yaşayan ve bu koşullar altında eleştirel düşünce üreten biz akademisyen, araştırmacı ve sanatçılar,¹⁶ yukarıda bahsettiğim resmin neresinde duruyoruz? Sözü ettiğim metalaşmaya bizim katkımız ne düzeyde ve ne şekillerde gerçekleşiyor? Bunun ideolojisinin üretilmesinde bizim oynadığımız rol ne olabilir? Bu dönüşüme katkıda bulunmakla onu eleştirmek arasındaki ince çizgi nereden geçiyor?

---

¹⁵ Sibel Arna “Haute couture’e bir-iki!” *Hürriyet Cumartesi* 13 Ağustos 2011 (<http://www.hurriyet.com.tr/cumartesi/18470355.asp?gid=381>).

¹⁶ Bahsettiğim gruba bu yazının yazarının da okuyucularının da dahil olduğunu gözden kaçırmayalım.